

## «ЧОРНІ КЛОБУКИ» НА ПІВДЕННОМУ КОРДОНІ РУСИ (КІНЕЦЬ XI – СЕРЕДИНА XIII СТ.)

*Головка Олександр. «Чорні клобуки» на південному кордоні Русі (кінець XI – середина XIII ст.). У статті розглядається минуле численних груп кочівників – печенігів, торків, берендеїв та ін., які мешкали у добу середньовіччя на території України. Щодо перших із цих номадів, то автор звертає увагу на згадану у трактаті візантійського автора Константина Багрянородного (X ст.) область перебування печенігів – фему Харавої, оскільки саме цей регіон згодом стане територією мешкання «Чорних клобуків». Зазначається, що ця фема охоплювала басейн р. Рось, на північ від якого знаходився в X ст. південний кордон держави Русь із столицею у Києві. Боротьба печенігів, торків, берендеїв та ін. із половецькими племенами примусила чималу частину цих етнічних угруповань шукати захист у південноруських князів. У свою чергу взаємодія з неполовецькими кочівниками допомагала населенню Київського, Переяславського, Чернігівського князівств відбивати напади половецьких орд, здійснювати походи до степу. Басейн р. Рось на початку 30-х рр. XI ст. увійшов до складу держави Русь і з другої половини XI ст. суди із степу переселяються торки, печеніги, а згодом інші неполовецькі кочові племена. У середині XII ст. в Пороссі тюрські союзники київських князів утворили своерідну політичну структуру – конфедерацію «Чорних клобуків». Автор зазначає, що в басейні р. Рось мешкало, крім «чорних клобуків», значне слов'янське населення, що призводило до їх економічної, міжетнічної, духовно-релігійної інтеграції. Напередодні нападу монгольських військ на Київ у 1240 р. міста-фортеці Поросся зазнали удару з боку завойовників. На завершення статті автор пише, що осінніми подіями 1240 р., попри їх величезну трагічність, не завершилася історія тюркського населення Поросся. Ця історія, на його думку, буде мати продовження у добу домінування в Східній Європі монголів.*

**Ключові слова:** Русь, басейн р. Рось, кочівники, печеніги, торки, берендеї, половці, «чорні клобуки», монгольське вторгнення.

*Головка Александр. «Черные клобуки» на южной границе Руси (конец XI – середина XIII вв.). В статье рассматривается прошлое многочисленных групп кочевников – печенегов, торков, берендеев и др., которые жили в эпоху средневековья на территории Украины. Относительно первых из этих номадов, то автор уделяет внимание уделяет упомянутой в трактате византийского автора Константина Багрянородного (X в.) области нахождения печенегов – фема Харавои, поскольку именно этот регион станет территорией проживания «Черных клобуков». Отмечается, что эта фема охватывала бассейн р. Рось, к северу от которого находилась в X в. южная граница государства Русь со столицей в Киеве. Борьба печенегов, торков, берендеев и др. с половецкими племенами вынудила значительную часть этих этнических объединений искать защиту у южнорусских князей. В свою очередь взаимодействие с этими неполовецкими*

кочевниками помогло населенню Київського, Переяславльського, Черниговського князств отбивать нападения половецких орд, совершать походы в степь. Бассейн р. Рось в начале 30-х гг. XI в. вошел в состав государства Русь и со второй половины XI в. юда из степи переселяются торки, печенеги, а позже другие неполовецкие кочевые племена. В середине XII в. в Поросье тюркские союзники киевских князей создали своеобразную политическую структуру – конфедерацию «Черных клобуков». В юассейне р.Рось проживало, кроме «черных клобуков», значительное количество славянского населения, что приводило к их экономической, межэтнической, духовно-религиозной интеграции. Накануне нападения монгольских войск на Киев в 1240 г. города-крепости Поросья оказались под ударом завоевателей. Завершая статью, автор делает вывод, что осенними событиями 1240 года, несмотря на их огромную трагичность, не закончилась история тюркского населения Поросья. Эта история, по его мнению, будет продолжаться в эпоху доминирования в Восточной Европе монголов.

**Ключевые слова:** Русь, бассейн р. Рось, кочевники, печенеги, торки, берендеи, половцы, «чорные клобуки», монгольское вторжение.

В історіографії давно склалася традиція зв'язувати ту чи іншу фазу середньовічної історії причорноморських лісостепів і степів за ім'ям кочівників, які в конкретну добу домінували в цьому регіоні, та у відповідності до цього поділяти цю історію на гунський, аварський, угорський, печенізький, половецький, монгольський (золотоординський) періоди. Такий підхід у певній мірі себе виправдовує, хоча інколи його застосування призводить до виникнення спрощеного уявлення про минуле причорноморського ареалу, оскільки деякі (далеко недругорядні) племена степовиків привертають до себе недостатню увагу з боку дослідників. Так в монографії В.В.Каргалова, присвяченій взаємовідносинам Русі з кочівниками, взаєминам першої з торками присвячено лише півтори сторінки<sup>1</sup>.

Відомий дослідник історії кочівників С.О.Плетньова писала про торків: «В східноєвропейських степах за письмовими джерелами можна виділити два етапи: печенізький (X – початок XI ст.) та половецький (середина XI – перша половина XIII ст.). Торчеського періоду не було, оскільки цей народ недовго кочував по донським та придніпровським степам. У торків метою було завоювання Візантії. Переслідуючи її, вони, по суті, тільки пройшли по Причорномор'ю на Балканський півострів»<sup>2</sup>, проте така позиція є дуже категоричною і неадекватно відбиває історичні реалії історичного розвитку степів Причорномор'я X-XIII ст.

В минулому степового і лісостепового населення Північного Причорномор'я, південних ареалів Русі особливу роль відіграло тюркське об'єднання, відоме в історичній літературі як «Чорні клобуки»<sup>3</sup>. В запропонованій статті її автор вирішив звернутися до деяких не дуже відомих сторінок історії цього об'єднання, етнічних угруповань, які до нього входили, наприкінці XI – першій половині XIII ст. Розгляд цієї теми є важливим в процесі загального вивчення проблеми Великого кордону, який в добу середньовіччя тягнувся від Паннонської долини до північних регіонів Китаю і Кореї і відмежовував носіїв землеробської і кочівницької цивілізацій<sup>4</sup>.

Об'єднання тюркських структур «Чорні клобуки» виникло наприкінці XI – на початку XII ст. і складалося з численних різних за величиною і силою угруповань номадів (печеніги, берендеї, коуї, каєпичі та ін.), але головними серед них, безумовно, були торки. Часто, коли в літописах XII ст. згадуються торки, реально може мова йти не лише тільки про них, а і про їх союзників. Першими серед майбутніх творців Чорноклобуцької конфедерації у Східній Європі появилися печеніги, які контролювали степи від Дунаю і Карпат на заході до Дону на сході протягом майже півтора століття.

З переселенням цих кочівників відбуваються ключові події, які кардинально змінили ситуацію як в Центральній, так і в Східній Європі та сталися в останнє десятиліття IX ст. Тоді болгарський цар Симеон (роки правління 893-927 рр.), щоб нейтралізувати ворожий для себе союз Візантійської імперії і угрів, підговорив печенігів напасти на останніх. Наслідки цього нападу були величезні: угри не тільки зазнали поразки, а й були вимушені покинути Північне Причорномор'я, перейти Карпати і завоювати собі нове місце проживання в Паннонській долині<sup>5</sup>. Франкський хроніст Регінон Прюмський з цього приводу пише під 889 р.: «...gens memorata a cnitimis sibi populis, qui Pecinani vocantur, a priis sedibus expulsa est, eo quod numero et virtute praestarent, et genitale, ut praemisimus, rus exuberante multitudine non sufficeret ad habitandum (згаданий народ (угри – авт.) був вигнаний племенами, які зовуться печенігами, оскільки вони переважали (угрів. – авт.) і чисельністю, і хоробрістю, а батьківщина тих, як я вважаю, була (за розмірами. – авт.) недостатня для такої чисельності)»<sup>6</sup>. Внаслідок переселення племен угрів в Центральній Європі була знищена Великоморавська держава.

Велику увагу печенігам в праці «Про управління імперією» (написана в 948-952 рр.) приділяє візантійський василевс Константин Багрянородний. Константин особливо підкреслює великий вплив цих кочівників на життя сусідніх з ними країн і народів. Візантійський автор розповідає, що печенізька територія складається з восьми «фем» (областей, точніше ареалів кочування)<sup>7</sup>. Чотири з них знаходяться на правому березі Дніпра, а чотири на лівому. Серед правобережних «фем» одна – Гиазихопон – знаходилась біля Болгарії, а це свідчить, що степовики контролювали нижнє Подунав'я та нижнє Придністров'я, нижня – Гіла – межувала з «Туркією» (Угорщиною), а це означає, що печеніги займали або контролювали якусь територію Прикарпаття, третя – Харавої – знаходилась поряд з «Росією» (вірогідно, що це землі в басейні ріки Рось), і, нарешті, четверта – Іадіертім має сусідами «ульгинів (уличів)», «дервленінів (древлян)», «ленциніноїв (лендзян)». На лівому березі Дніпра василевс Константин називає феми Куарцицур, Сирукалпеї, Вороталмат і Вулацопон і відзначає, що вони знаходились напроти Узії (тобто країни узів (торків), Хазарії, Аланії, Херсона і інших Кліматів. Виходячи з опису, що наводить візантійський автор, десь на середину X ст. печеніги контролювали весь лісостеп і степ Причорномор'я.

З вказаного списку фем для нас особливо важлива в контексті подальшого розгляду історії «Чорних клобуків» фема Харавої. Вочевидь, вона знаходилась в басейні р. Рось, на північ від якого знаходився в X ст. південний кордон держави Русь із столицею у Києві. З археологічних досліджень відомо, що саме в цьому районі знайдено найбільша кількість погребальних пам'яток цих кочовиків<sup>8</sup>. О.Прицак висловив цікаву думку, що саме в Пороссі знаходився центр печенізьких земель<sup>9</sup>. Відомий дослідник історії Г.О.Федоров-Давидов, на наш погляд не без підстав, вважав, що у печенігів на початку XI ст. появились певні ознаки ранньої державності<sup>10</sup>. Повертаючись до трактату Константина Багрянородного, зазначимо на завершення цього сюжету, що цей автор звертав особливу увагу на значення для Візантії підтримання добрих відносин з печенігами, оскільки їх військова міць могла бути використана проти русів, угорців, хозар і булгар<sup>11</sup>.

У другій половині X ст. до Східної Європи починають проникати з Середньої Азії огузькі (торчеські) племена, які під час конфлікту київського князя Святослава з Хозарським каганатом були союзниками Русі<sup>12</sup>. Відзначимо, що на межі IX – X ст. огузи мешкали на схід від Нижньої Волги у північно-східному Прикаспії і знаходилися під патронатом Хозарського каганату<sup>13</sup>. Відомий арабський мандрівник Ахмед ібн-Фадлан, секретар посольства аббасидського халіфа ал-Мухтадіра до волзьких булгарів, розповідаючи про свою подорож біля 921-922 рр. по території Східної Європи, відзначає, що він та його супутники потрапили до країни огузів зразу ж після переходу через плато Устюрт (район між Прикаспієм та Приарал'єм)<sup>14</sup>. В середині X ст., судячи з свідощів Константина Багрянородного, огузи виходять з-під контролю хозарів і починають разом з волзькими булгарами тривалу війну з Каганатом за повну незалежність<sup>15</sup>. В цей час огузькі племена, вірогідно, почали пересуватися на захід, де райони їх перебування наблизилися до східних «фем» печенігів, описаних згаданим вище грецьким автором<sup>16</sup>.

Відзначаючи ворожість у стосунках печенігів і огузів у другій половині X ст., які особливо загострились по мірі просування останніх через Волгу та Дон наприкінці того ж століття, зазначимо, що певна етнічна та культурно-господарська спорідненість вже тоді створювала умови для протилежних процесів, а саме до поступового зближення, і, навіть, злиття деяких печенізьких та огузьких угруповань<sup>17</sup>. Пізніше у другій половині XI ст. ці інтеграційні процеси (після сходу печенігів з головних ролей в розвитку причорноморських степів і посилення тут тиску половців на інші кочівницькі формування) стануть провідними у взаєминах степовиків – суперників половців, що вже наприкінці XI – на початку XII ст. стане важливим фактором формування «Чорноклобуцького об'єднання»<sup>18</sup>.

Відзначаючи факт масштабного просування торків на захід до Північного Причорномор'я, важливо звернути увагу, що вони були лише частиною вели-

кого огузького етнічного масиву. Основна частина огузів, які в X ст. прийняли іслам, мігрувала через Іранське нагір'я у Малу Азію, де утворилася у другій половині XI ст. держава турків-сельджуків<sup>19</sup>. Частина торків Північного Причорномор'я на початку XI ст. попрямувала на Балкани. Пересування торків через причорноморські степи не було спрямоване проти Русі та її володінь у степу, тому в давньоруських літописах згадки про них з'явилися знову лише у другій половині XI ст. В той же час, а саме у першій половині XI ст. на південь від Русі у степах та лісостепах відбувалися жорстокі конфлікти, про які, на жаль, ми можемо говорити із значною мірою припущення. Але те, що ці конфронтації мали місце, свідчить факт різкого послаблення як торків, так і печенігів вже в середині XI ст., саме тоді, коли їм прийшлося зіткнутися з половцями.

На початку XI ст. католицький місіонер Бруно Кверфуртський у своєму листі до германського короля Генріха II згадує п'ять «земель» печенігів, з яких у чотирьох він побував<sup>20</sup>. Коли ж згадати, що Константин Багрянородний у середині X ст. писав про вісім «фем» – земель печенігів (чотири на одному березі Дніпра, а чотири на іншому), а також те, що четверо земель, де побував Бруно, знаходилися на правобережжі Дніпра, можна припустити про втрату впливу печенігами на початку XI ст на користь торків на лівому березі Дніпра. Повертаючись до трохи більш ранніх подій, слід відзначити, що саме внаслідок експансії торків, вірогідно, були знищена значна частина «салтівських» (алано-протобулгарських) поселень у басейні Сіверського Дінця.

Під 1036 р. літопис розповідає про похід печенігів на Київ, жорстокий згодом бій їх з військом князя Ярослава Володимировича, внаслідок чого кочівники були вщент розбиті, після чого назавжди відкинуті від південного кордону Русі. «И бы<sup>с</sup> съча зла . и шдва шдогъ к вечеру Ярославъ . и побѣгша Печенѣзи разно . и не вѣдахуса камо бѣжати . тонаху въ Сѣтомли . инѣ же въ инѣхъ рѣкахъ . а прокъ ихъ пробѣгоша и до сего днѣ»<sup>21</sup>. У літературі традиційно саме з цією подією зв'язують причини закінчення “печенізької доби” в історії причорноморських степів<sup>22</sup>, проте у світлі наведеного вище матеріалу такий висновок виглядає дещо спрощеним.

М.М.Ільїн вважає літописне повідомлення під 1036 р. анахронізмом і доводить, що воно має відношення до 1017 р., коли і був здійснений насправді напад печенігів на Київ. був набагато раніше, а саме в 1017 р.<sup>23</sup> Такий погляд здається цілком вірогідним, тим більше, що інформація літописів про напади кочівників на Київ в 1017 р. знайшли підтвердження і в інших джерелах<sup>24</sup>. Звідси зовсім по-іншому варто сприймати літописне повідомлення про переселення польського («лендзянського») населення із Забужжя у Поросся після походу князів Ярослава і Мстислава Володимировичів на Польщу в листопаді 1031 р., а згодом побудову Ярославом на південному кордоні Русі укріплених фортець («и многы Лахы приведоста и раздѣлившѣ а . Ярославъ посаді [своѣ] по Ръси . и суть до сего днѣ»)<sup>25</sup>. Тут були засновані міста Юр'єв,

Корсунь, Богуслав. Зазначена інформація у певній мірі підбивала підсумки дій київської адміністрації на півдні Русі протягом 20-х і на початку 30-років XI ст. Тоді князь Ярослав і його наближені, скориставшись ослабленням печенігів, що сталося у значній мірі під тиском торків, почали колонізувати важливий для життя печенігів район південніше Києва на правому березі Дніпра між Стугною і Россю. Вірогідно, що вже у першій половині XI ст. частина кочівників, що залишилися в цьому регіоні, створила у цьому регіоні Русі залежну від київських князів адміністративну структуру, на базі якої пізніше утворилася Торчеська волость. З приходом у причорноморські степи половців цей процес переселення інших кочівників на територію Південної Русі посилювався.

На етнічний розвиток населення у степових та лісостепових регіонах сучасної України, у тому числі на зміни в господарському та суспільному житті торків, вплинули і представники більш раннього за часом заселення цієї території населення. Мова йде про різні за етнічним походженням угруповання Подоння та Приазов'я, що у VIII-X ст. входили до складу Хозарської держави. Це перш за все аланське іраномовне населення (складалося у свою чергу з двох компонентів: давнього автохтонного конгломерату і вихідців із Північного Кавказу, які з'явилися тут після арабо-хазарських війн VIII ст.)<sup>26</sup>; протоболгарські поселенці, які залишилися тут після розпаду держави хана Кубрата і переселення основної частини протобулгар на Балкани та на Верхню Волгу; невеликі за чисельністю групи протоугорців та слов'янські мешканці.

Зазначене населення, носії салтово-маяцької археологічної культури, знаходилося на стадії переходу від скотарства до землеробства, мало розвинуті ремесла і промисли<sup>27</sup>. Безумовно, вторгнення печенізьких та торчесько-гузьких орд (а через деякий час і половецьких) завдало великої шкоди «салтівцям». Значна частина останніх була знищена, а інша відійшла на північ. У той же час «салтівці», що залишилися у підконтрольних половцям землях (мова йде про середню течію р. Сіверський Донець в районі сучасних міст Змієва і Чугуєва), здійснили позитивний вплив на розвиток кочівників, сприяли становленню нових рис у їх господарському та суспільному житті. Таким же шляхом переходу до нового культурно-господарського типу йшли і «чорноклобуцькі» племена (самі торки, печеніги, берендеї, турпеї, коуї, бастії) – конфедерати київських князів в XII ст.

Поява в середині XI ст. в причорноморських степах потужних орд половців остаточно призвела до послаблення тут значення торків як крупної військової та політичної сили. Саме тиск половців призвів до війни торків з Руссю в середині 50-х років XI ст. Під 1055 р. літопис повідомляє про зіткнення переяславльського князя Всеволода Ярославича з торками: «В се же лѣто иде <sup>всѣ</sup>володъ на Торкы [зими] к Воиню] . И побѣди Торкы»<sup>28</sup>. С.О.Плетньова пояснювала причини появи торків на південному кордоні Русі тим, що ці кочівники не мали у той час достатньо кормів для своєї худоби і вимушені були вдатися до нападу

на південноруські поселення<sup>29</sup>. Вірогідним, на нашу думку, є зв'язок нападу торків на Переяславльської землі з діями половців, які в той же час прийшли до цієї ж землі і уклали союз із згаданим Всеволодом Ярославичем<sup>30</sup>.

У наступні роки половці зберігали нейтралітет у взаєминах з Руссю, яка продовжувала воювати з торками. Небезпека з боку останніх була великою, що призводить до утворення в 1060 р. коаліції найбільш могутніх князів Русі – київського Ізяслава Ярославича, чернігівського Святослава Ярославича, переяславльського Всеволода Ярославича, полоцького Всеслава Брячиславича. Тоді ж відбувся спільний похід цих князів проти торків, проте останні довідавшись про появу давньоруських дружин у степу, ухилилися від битви. Літопис пише про ці події: «Се слышавше Торци оубоажшаса пробѣгоша и до сего | днѣ . и помроша бѣгаючи . Бжѣимъ гнѣвомъ гоними . шви ѿ зимы . друзии же гладомъ . ини же моромъ и судомъ Бжѣимъ . тако Бѣ избави хѣѣны ѿ поганьхъ»<sup>31</sup>.

На момент війни з Руссю торки вже не склали якийсь єдиний конгломерат, а розпалися на декілька формувань, які навіть мешкали на досить значній відстані один від іншого. Після війни з Руссю більша частина торків попрямувала на Балкани. Так, за результатами дослідження В.Г.Васильєвського, саме у вересні 1064 р. сюди прийшла величезна орда огузів. Вчений називає кількість цих кочівників – 600 тис., але ця цифра взята на підставі вивчення візантійських джерел (хроніки Михайла Атталіата) і, без сумніву, є перебільшеною<sup>32</sup>. Можна думати, що значно пізніше саме перебування цих торків на Балканах полегшило проникнення сюди їх одноплемінників – турків, які прийшли сюди з Малої Азії. За думкою В.П.Шушаріна, у 1068 р. на королівство Угорщина здійснили напад «куни», під якими місцеві хроністи могли вбачати лише тільки торків<sup>33</sup>. У 1071 р. великий загін торків та печенігів входив до складу війська візантійського василевса Романа IV Діогена (роки правління 1067-1071), яке вирушило проти турків-сельджуків. Під час битви при Манцикерті (місто поблизу озера Ван), яка розпочалася 25 серпня 1071 р., означений тюркський загін зрадив Романа і перейшов на бік турків-сельджуків, що у значній мірі призвело до поразки візантійців. Деякі історики вважають, що відмова торків воювати проти сельджуків пояснювалась їх великою етнічною близькістю<sup>34</sup>.

Є всі підстави припустити, що частина причорноморських торків, яка знаходилася у досить ворожих стосунках з половцями, досить швидко перейшла на службу до руських князів. Вірогідно, останнє відбулося і з частиною печенігів, хоча основна маса останніх, згідно досліджень В.Г.Васильєвського, десь у середині XI ст. (за нашими припущеннями, дещо раніше – у 20-30-х роках XI ст.) перейшла Дунай і направилася на Балкани<sup>35</sup>. Необхідно відзначити, що зона розселення торків на давньоруській території не обмежувалася лише південними регіонами Київщини і східними ареалами Переяславльщини. Д.О.Расовський, дослідивши торчеську топоніміку, відзначає, що ці степовики мешкали навіть у північно-східній частині Русі<sup>36</sup>.

Процес появи торків у сфері впливу Русі фіксують події кінця 70-х – початку 80-х років XI ст. У 1080 р., як пише «Повість временних літ», «Заратишаса Торци Переаєславстии . на Русь . Всеволодь (київський князь Всеволод Ярославич. – авт.) же посла [на на] сѣа своєго Володимера . Володимеръ же шедъ побѣди Търкъзъ»<sup>37</sup>. Питання про розселення торків на лівобережжі Дніпра розглянуто в працях В.Г.Ляскоронського, Д.О.Расовського та інших вчених, які встановили, що ці кочівники мешкали у верхів'ях р. Удаю та Востру, у нижній течії Сули, Супою та Трубежу<sup>38</sup>. У 1095 році переяславльський князь Володимир Всеволодович «Мономах» використовує загопи торків під час оборони переяславльських земель від половців<sup>39</sup>.

Крім лівобережжя Дніпра, торчесько-огузьке населення знайшло собі притулок, як вже вище відзначалося, у Пороссі. Причому процес включення торків у конфедеративну систему Русі тут розпочався раніше і мав більш значні результати, ніж у першому регіоні – на лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув більш сприятливий у плані можливої оборони ландшафт Правобережжя.

У Пороссі у другій половині XI ст. виник важливий політичний і воєнно-стратегічний пункт – Торчеськ, який з останніх десятиліть XI ст. починає відігравати велику роль у відносинах Русі із степом. В 1093 р. під час війни князя Святополка Ізяславича з половецькими ханами, згідно літопису, «Половци почаша воєвати . и придоша Половци мнози . и штупиша Торциискъи гра<sup>40</sup>». Про добрі фортифікаційні можливості цієї фортеці свідчить те, що половецька облога тривала протягом багатьох тижнів, і лише голод змусив захисників Торчеська здатися<sup>41</sup>. Літописний опис трагедії мешканців дає підставу вважати, що за мурами фортеці знайшло притулок чимале населення довколишніх сіл.

В «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» відзначається, що перша згадка про Торчеськ відноситься до 1096 р.<sup>42</sup>, однак автори припустили при такому датуванні серйозної неточності. Згадка про Торчеськ знаходиться не в датованому тексті «Повісті временних літ», а в «Повчанні» Володимира Мономаха, яке пізніше, як відомо, було вміщено в літописну статтю під 6604 (1096) р.<sup>43</sup>. Сама ж інформація про Торчеськ в останній пам'ятці стосується більш раннього часу. Встановленню хронології інформації допомагає синхронне співставлення матеріалу «Повчання» і безпосереднього літописного тексту, на підставі якого першу згадку про Торчеськ слід відносити до 1083/4 р.

З літописним Торчеськом дослідники зв'язують велике городище (біля 90 га) в 38 км на схід від сучасного міста Біла Церква (літописне місто Юр'єв) між селами Ольшаниця і Шарки Рокитнянського району Київської області<sup>44</sup>. В самому ж місті Юр'єві в XI ст. виникла єпископія, духовництво якої провадило активно місіонерську діяльність серед кочівників<sup>45</sup>. Як свідчать археологічні і письмові джерела, частина кочівників прийняла християнську віру, змішувала



лось з місцевим слов'янським населенням, сприймала звичай сусідів<sup>46</sup>. В XII ст. юр'євська єпископія була перенесена до міста Канева, який також знаходився у прикордонному із половецьким краєм ареалі<sup>47</sup>.

Велика, значна за чисельністю, частина торків наприкінці XI ст., вірогідно, перебувала постійно у степах і знаходився під контролем половецьких ханів. В цьому плані досить важливим є результати дослідження середньовічної кочівницької скульптури, яке провела Л.Г.Гераськова. Зокрема, в її праці вперше встановлена наявність особливого комплексу скульптур, який, по всій вірогідності, належав торкам. Вивчення цих пам'яток дало можливість вчені зробити висновок, що ці торки поступово асимілювалися половцями<sup>48</sup>. Проте, до цього треба додати, що вже в першій половині XII ст. внаслідок русько-половецьких війн від згаданого торчеського комплексу відійшла значна група, котра теж перейшла під протекторат Русі.

Переселення половецьких орд до причорноморських степів призвело до підкорення ними усього іншого населення у цьому ареалі. Водночас, активне протистояння Русі половецьким нападам, яке розпочалося у 90-ті роки XI ст., стало причиною певної активізації вказаного неполовецького населення, що знайшло відбиття у літописах. Цікаво, що після досить тривалого мовчання (остання згадка під 1036 р.) у давньоруських пам'ятках знову згадуються печеніги (вірогідно, рештки угруповань колишнього могутнього об'єднання, основна частина якого відійшла в 20-х – 30-х рр. XI ст. на Балкани). В цей же час ми вперше довідуємося про берендеїв. Так, теребовльський князь Василько Ростиславич у 1098 р. закликає торків, печенігів та берендеїв прийняти участь у спільному поході проти поляків<sup>49</sup>. Згадана інформація дає підстави думати про можливість здійснення вже в цей час перших кроків у напрямку залучення неполовецьких кочових груп до переселення на територію Русі, в данному випадку до середньої частини басейну р. Дністер<sup>50</sup>.

В літературі відзначається етнічна близькість назви берендеїв як до половців, так і до торків, проте вчені справедливо відзначають, що берендеї скоріше за все належали до торчеської групи племен. Сама назва берендеїв, ймовірно, походить від родового імені їх вождів. Аналогічно в той же час вперше згадуєть група половців – “читиевичі”. Відрубність берендеїв від основної маси торків спостерігається вже у першій третині XII ст., а їх історична доля складалася трошки інакше, ніж інших племен, що мешкали на південному порубіжжі Русі. Згідно дослідження Д.О.Расовського, відомо про те, що ці кочівники перебували певний час в Угорщині, де зберіглося чимало топонімічних назв, пов'язаних з берендеями, на карті цієї країни<sup>51</sup>. Перехід берендеїв на захід стався в першій чверті XII ст. Під 1121 р. в Іпатіївському літопису розповідається про вигнання київським князем Володимиром Всеволодовичем «Мономахом» цих кочівників з його володінь<sup>52</sup>. Пізніше, у 1139 р. значна частина берендеїв (за перебільшеними даними літописів їх було біля 30 тис. чоловік) за наказом

угорського короля Бели II прийшла на допомогу до київського князя Ярополка Володимировича проти чернігівського князя Всеволода Ольговича<sup>53</sup>.

Початок активного протистояння Русі і половців в перших роках другого десятиліття XII ст., одразу ж позначилося на долі неполовецьких груп кочівників у степу, які знаходилися під контролем половецьких ханів. У 1103 р. київський князь Святополк Ізяславич та переяславльський князь Володимир Всеволодович «Мономах» після князівського з'їзду у Долобську здійснюють виправу у низини Дніпра до острова Хортиця. Звідси давньоруське військо вже йшло пішки і прийшло на річку Сутінь. Як встановив К.З.Кудряшов, Сутінь – це сучасна річка Молочна (тюркське слово “сют” – молоко)<sup>54</sup>. В результаті виправи, яка була спланована проти половецьких зимників у Лукомор'ї, була завойована велика здобич, відбита велика кількість русів-полонених Серед інших трофеїв важливим було захоплення « Печенґгы . и Торкы с вежами»<sup>55</sup>. Таким чином, важливим моментом русько-половецької війни була боротьба за впливи учасників конфлікту на інших, неполовецьких степовиків. Ще одним доказом цього є похід двома роками пізніше половців на місто Заруб на кордоні Русі із степом та захоплення тут торків і берендеїв: «того же лѣта пришедѣ Бонакъ зимѣ на Зарубѣ . [и побѣди.] Торкы. и Берендѣѣ»<sup>56</sup>. В 1116 р., за повідомленням літопису, у Подонні виникає конфлікт торків і печенігів з половцями. Після дводенного бою перші відійшли на територію Русі. «В се же лѣто бишаса Половци и с Торкы и с Печенґгы оу Дона и сѣкошаса два дѣи и двѣ ноци . и придоша в Русь къ Володимеру . Торци и Печенґзы»<sup>57</sup>. Наступного року на Русь перейшли мешканці міста Біла Вежа на Доні, і є всі підстави припускати, що серед них було чимало не тільки слов'янського, а й тюркського населення<sup>58</sup>.

Відзначаючи факти переселення неполовецьких етнічних угруповань з степу на Русь, треба відзначити, що інколи у тих не зовсім склалися нормальні відносини з руськими князями. Так, в 1120-1121 рр. літопис розповідає про відхід торків, печенігів та берендеїв з Русі до степу<sup>59</sup>, але наступні події засвідчили, що це був не основний масив цього населення на півдні руської землі. Так, в 1126 р. «оуслышавше Половци . аѣко умерлъ єсть Володимеръ князь (київський князь Володимир Всеволодович «Мономах» помер 26 травня 1125 р. – авт.) . присунушаса вборзѣ<sup>х</sup> . и наворопиша изгоно<sup>х</sup> . къ Барочю . и ко Бронькназю (Барочь і Бронькняж – міста Переяславльського князівства на лівому березі Дніпра. – авт.) . хоташю полонити Торкы проклатыѣ . и с тѣми повоевати Русску землю»<sup>60</sup>. Довідавшись про ці плани, новий князь Мстислав Володимирович наказав перевести руське та торчеське населення, що мешкало на півдні Київщини, в міста. Вже в цей час торки починають використовуватися південноруськими володарями не тільки у степовій політиці. Так, взимку 1127-28 років Мстислав Володимирович залучив торчеські допоміжні загони під час походу проти кривичів<sup>61</sup>.

З цього часу і аж до 40-х років XII ст. у літописах нема повідомлень про торків. Коментуючи це, польська дослідниця Т.Надгродзька-Майжик відзначає, що це не означає взагалі відсутності торчеських угруповань на Русі, а було пов'язано з перебуванням при владі у Києві князів – представників чернігівської гілки Рюриковичів, які орієнтувалися на союз з половцями<sup>62</sup>. За цей час у житті неполовецьких угруповань на Русі відбулися певні соціально-політичні зміни, що перш за все позначилося на поступовому формуванні їх територіально-адміністративної структури – конфедерації, яке літописи називають «Чорні клобуки». До неї, крім торків, печенігів, берендеїв, увійшли коуї, турпеї, бастії, каепичі<sup>63</sup>. У Пороссі ці племена мали свої пасовища та становища, проте в їх житті, через обмеженість власної території для занять кочовим скотарством, відбувається поступовий перехід до напівосідлого господарювання. Проживання поряд з «чорними клобуками» русів також впливала на прискорення процесу седентаризації торчеського населення півдня Русі<sup>64</sup>.

Зміни в суспільно-політичному житті тюркського населення, нормалізація його відносин з центральною князівською владою призводить до остаточного формування конфедерації «Чорні клобуки» в другій половині 40-х рр. XII ст. В цей час фактично стався компроміс між руською і тюркською верхівками: тюрки отримали певні привілеї щодо свого перебування на території Русі, але погодилися визнавати владу київських володарів. Невипадково, що саме в цей час в літописах появляється словосполучення «чорні клобуки».

Після смерті представника чернігівської гілки Рюриковичів князя Всеволода Ольговича, яка сталася в 1146 р., кияни не захотіли приймати до себе його брата Ігоря і запросили на столичний трон на той час переяславського князя з роду Мономаховичів Ізяслава Мстиславича. Під час переїзду цього володаря з Переяславля до Києва до нього приєдналися мешканці Київщини, зокрема Білгорода і Василева, а першими на бік Ізяслава перейшли «чорні клобуки», які присягнули на вірність новому київському володарю. «И переиде (князь Ізяслав Мстиславич. – авт.) Днѣпръ оу Зараба (помилка, правильно «Зароуба». – авт.) и тоу прислашася к нему Чернии Клобоуци . и все Поросье . и рекоша емоу ты нашъ кнѣзъ а Ѡлговичъ не хочемъ . а поѣди в борзѣ а мы с тобою . и поиде Изаславъ къ Дерновоумоу . и тоу скоупишася вси Клобоуци . и Поршане (вірогідно, цим словом літописець називав слов'янських мешканців Поросся. – авт.)»<sup>65</sup>. З цього часу військові контингенти тюркських угруповань Поросся починають відігравати важливу роль як складова частина війська київського князя Ізяслава Мстиславича (в літописах згадуються як взагалі «чорні клобуки», так і їх складові – берендеї, торки, печеніги тощо)<sup>66</sup>. Зміни в державно-політичному житті Київської землі в часи правління Ізяслава Мстиславича прослідковуються в ідеологічній парадигмі, яка заходиться в некролозі київського князя: «Разболѣса великий кнѣзъ Киевський Изаславъ . и чѣтнѣи бѣовѣрнѣи . и хлюбивѣи славнѣи Изаславъ Мьстиславечъ . внукъ Володимеръ . и плакаса по неѣ вса Рускаѣ

земла . и вси Чернии Клобуци»<sup>67</sup>. Аналогічно пише літописець про початок правління нового київського князя Ростислава Мстиславича: «Вса Рускаѧ земля . и вси Чернии Клобуци . шбрадовашаса . шже Ростиславъ пришьє в Киевъ»<sup>68</sup>. Під 1150 р. в Іпатіївському літопису вперше вміщено визначення басейну р.Рось – «Поросся» («Чернии Клобуци . жены своѧ и дѣти своѧ в городѣ<sup>x</sup> затворивше на Поросы а сами приѣхаша къ Изаславу всеми своими силами»)»<sup>69</sup>.

Протягом другої половини XII – першої половини XIII ст. «чорні клобуки» продовжували відігравати важливу роль в обороні південного кордону Русі<sup>70</sup>. В басейні Росі, на території «Торчеської волості», крім «чорних клобуків», мешкали руси. Населення ареалу знаходилось під владою не тільки київського володаря, місцевої тюркської верхівки, а й інших слов'янських князів. Наприкінці XII ст. частина «Торчеської волості» з містами Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів певний час належали володимирському (на Волині) князю Роману Мстиславичу. В 90-х роках тут сидів син київського князя Рюрика Ростиславича Ростислав. В першій чверті XIII ст. Торчеськ з округою знаходився у володінні князя Мстислава Мстиславича «Удатного», а після смерті Мстислава став власністю його синів<sup>71</sup>.

Неодноразово «чорні клобуки» брали участь і во внутрішньополітичних конфліктах на Русі. Так, наприклад, остання згадка про «чорних клобуків» розповідає про їх участь в поході галицького князя Романа Мстиславича проти київського князя Рюрика Ростиславича в 1201 р. («Чернии Клобуци вси. совкупившеса ѣхаша к Роману»)»<sup>72</sup>. У 1235 р. київський князь Володимир Рюрикович направив володимирському (на Волині) князю Данилу Романовичу загіт торків, що допомогло обом володарям завдати поразку галицьким боярам і болохівським князям («В то же время. послалъ ба<sup>шт</sup> Володимиръ . Данилови помощь Торцькы и Данила . Нажировича (воеводу. – авт.)»<sup>73</sup>). Це повідомлення також останнє в літописах, що стосується домонгольського минулого торків.

Однозначно, що, крім «чорних клобуків» Поросся, конфедерати брали в удільну добу участь у житті всіх північноруських князівств, у тому числі в їх протистояннях з половцями. Проте, на жаль, існуючі джерела (письмові, топонімічні, археологічні) не дають достатньої для створення якоїсь повної картини присутності цих тюрків інформації. Крім вже названих фактів, відносно Переяславльського краю вкрай цікавими є назви сіл Ташань (від тюркського слова «таш» – камінь), Велика Каратуль, Мала Каратуль. Слово «каратуль» складається з двох частин: «кара» – чорний, «туль» – шапка або клобук, тобто фактично це синонім слова «чорний клобук (каракалпак)». Корінь «кара» є в назві села Карань, що знаходиться біля сучасного міста Переяслава на березі одноіменної річки, що впадає до притока Дніпра Трубіжа<sup>74</sup>.

Від Західного Бугу до Сіверського Дінця в лісостеповій і лісовій зонах України зустрічаються інші тюркські топоніми, серед яких особливо важли-

вими є назви населених пунктів, що походять від етнічних назв: Печеніги (Харківська обл.), Печеніжин (Івано-Франківська обл.), Торчин (Волинська обл.), Торки, Торчиновичі (Львівська обл.), Торчин (два села з однаковою назвою в Житомирській обл.) та ін.<sup>75</sup>. Враховуючи факт прикордонного із степом положення Болохівської землі і Пониззя, в літературі вже висловлювалося припущення про можливе перебування в цих ареалах неполовецького тюркського населення<sup>76</sup>. На користь цього говорять топоніми з назвою торків, що мають відношення до басейну Південного Бугу. Мова йде про села Торканівка в Тростянецькому районі, Торків в Тульчинському районі, Торчин в Хмельниківському районі Вінницької області<sup>77</sup>.

Інформація про тюркське населення на південному кордоні Русі «чорних клобуків» (тюркською «каракалпаків»), особливо мілітаризований, вкритий великою кількістю фортець-замків район Київщини (своєрідна руська Кастилія) була відома далеко за межами Східної Європи. Вочевидь, про тюркських конфедератів Русі і їх військові можливості добре знали керівники Монгольської держави, які на початку 20-х років XIII ст. готувалися до завоювання Східної і Центральної Європи. Вірогідно, що монгольські воїни зустрілись з «чорними клобуками», які постійно підтримували у військових заходах київських князів, ще весною 1223 р. під час підготовки і в ході битви на р. Калці. Проте ми не будемо робити подальші припущення на цю тему, але відзначимо, що під час вторгнення монголів в межі Київської землі після Калкської битви в червні нападники не могли оминати під час свого просування на північ Поросся. Як відомо, тоді війська монгольських полководців Субедея-баатура і Джебе-нойона дійшли до міста Новгород-Святополчського. Це місто знаходилося в декількох десятках кілометрів від Києва (зараз це городище у півтора км від на південь від села Витичев Обухівського району Київської області)<sup>78</sup>.

Те, що монгольські війська з'явилися на правому березі Дніпра і підійшли зовсім близько до Києва, свідчило, що керівники завойовників планували захопити столицю Русі. Проте вступивши до меж Південної Русі Субедей і Джебе зрозуміли, що у них не має достатньо сил для продовження походу і були вимушені повернути на схід. Вочевидь, що в стратегічному плані монгольські полководці тоді зазнали невдачу («Піррову перемогу») і були вимушені повернути свої загони на схід. Висновок про невдачу монголів під час першої виправи до Східної Європи ми робимо на підставі того, що Субедей і Джебе не виконали наказ Чингізхана на підкорення одинадцяти країн і народів, захоплення міста Кивамен-Кермен (Київ)<sup>79</sup>.

Друга спроба підкорити Київ була зроблена ханом Менгу під час походу монголо-татарських військ наприкінці 1239 р. Військовий контингент Менгу підійшов до столиці Русі з лівого берега Дніпра, де знаходилося місто-фортеця Пісочне (місце знаходження городища локалізується біля села Троєщина, яке входить до адміністративної структури сучасного Києва, і дещо більш від-

даленого від місця розташування городища житлового масиву Вигурівщина-Троещина столиці України). Цей давньоруський форпост, відомий з джерел ще з 20-х років XI ст., захищав паромну переправу, якою розпочинався шлях з київського Подолу до Чернігова. Звідти саме і прибули полки завойовників. Літописець пише, що вражений красою міста, хан Менгу не захотів його захоплювати штурмом («видивъ гра<sup>х</sup> . оудивиса красотѣ его . и величествоу»), запропонував киянам добровільно здатися, але отримав відмову<sup>80</sup>. Насправді, у хана не було сил для ведення бойових дій проти добре укріпленого міста. Відмова від штурму міста у певній мірі була обумовлена і прагненням монгольського полководця відправитися на північний Кавказ, де він невдовзі pojavився в районі столиці Аланської держави міста Магас.

Протягом першої половини 1240 р. керівник монгольської експедиції до Східної Європи хан Бату підготував велике військо для завоювання двох найбільших південноруських міст – Києва і Володимира (на Волині), що відкривало йому шлях до Центральної Європи<sup>81</sup>. Розуміючи можливість ускладнень під час майбутнього штурму столиці Русі, монголи влітку 1240 р. переправилися на правий берег Дніпра і почали масштабну операцію по підкоренню добре укріпленого прикордонного району в Пороссі. Для розуміння важливості для монголів в кампанії боротьби з «чорними клобуками» варто згадати інформацію персидського автора Рашида ад-Діна, який писав, що у 1239-1241 рр. «царевичі Бату з братами, Кадан, Бурі і Бучек відправились походом до країни руських і народу чорних шапок і в дев'ять днів взяли велике місто руських, ім'я якого Манкерман»<sup>82</sup>. Можна припускати, що формула «країна руських і народ чорних клобуків» стосувалася «Чорноклобуцької конфедерації» (Торчеської волості) на півдні Київської землі, де разом жили і тюркське, і слов'янське населення<sup>83</sup>.

Протягом другої половини літа – першої половини осені 1240 р. монгольські війська знищили міста-фортеці Поросся, що створило умови для просування завойовників до Києва. Літописи не зберегли інформації про бойові дії монголів з мешканцями Торчеської волості, проте під час археологічних розкопок було зафіксовано рештки двадцяти трьох городищ, які залишилися на місці зруйнованих кочівниками фортифікаційних споруд: тринадцять на р. Рось і десять на притоці Росі р. Росаві<sup>84</sup>. Можна вважати, що перша група фортець належала торкам, а друга – печенігам. Деякі з фортець, судячи з величини городища міста Торчеська – 90 га, були дуже великими і відповідно потужними. Про рівень гостроти бойових зіткнень в Пороссі свідчить та обставина, що про них зберіглася інформація в пам'ятці далекого від Придніпров'я Китаю – хроніці «Юань ші». Конкретно, з неї відомо, що монгольський полководець Субедей привів на допомогу хану Бату військовий загін з Поволжжя, який було використано під час штурму і захоплення найбільших фортець Торчеська і Юр'єва. Захоплених в фортецях полонених

«чорних клобуків» монголи не вбили, а використали, оскільки вони були кочівниками, для поповнення свого війська<sup>85</sup>.

Осінніми подіями 1240 р., попри їх величезну трагічність, не завершилася історія тюркського населення Поросся. Ця історія продовжиться у добу домінування в Східній Європі монголів, але вивчення обставин нового періоду життя «чорних клобуків» має бути метою підготовки іншої роботи.

### Примітки

<sup>1</sup> Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси: Феодальная Русь и кочевники. Москва, 1967. 264 с.

<sup>2</sup> Плетнева С.А. Кочевники восточноевропейских степей в X – XIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). Москва, 1981. С.213.

<sup>3</sup> Бубенок О.Б. Проблема черных клобук в восточноевропейской историографии от XVIII в. до наших дней // Східний світ. 2014. № 4. С.45-64.

<sup>4</sup> Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтрастная зона) // Этноконтрастные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). Москва, 1989. С.7-21; Йога ж. Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). Кам'янець-Подільський, 2000. С.288-297; Головко О.Б. Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя // Світогляд. 2013. № 2 (40). С.46-49.

<sup>5</sup> История Венгрии в 3-х томах. Ред. Т. М. Исламов, А. И. Пушкаш, В. П. Шушарин. Т.1. Москва, 1971. С.88-126; Шушарин В. П. Христианизация венгров // Принятие христианства народами Центральной и Юго-Восточной Европы и крещение Руси. Москва, 1988. С. 159-186; Бибииков М.В. Комментарий // Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Г.Г.Литаврина. Москва, 1989. С.278-280. Комар А.В. Древние мадьяры Этелькеза: перспективы изучения // Археология і давня історія України. Вип. 7. Київ, 2011. С.21-78; Шорохов В.А. Венгры в Северном Причерноморье по данным «Анонимной записки» // Вестник Удмуртского университета. Ижевск, 2011. Вып.3. С.69-74; Бубенок О.Б. Алано-угорські контакти в Лебеді // Українсько-угорські етюдї. Львів, 2012. Вип.2. С.11-26; та ін.

<sup>6</sup> Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon // Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica recusi. Hannoverae, 1890. P.132.

<sup>7</sup> Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.156-157.

<sup>8</sup> Журнал раскопок Н.Е.Бранденбурга. 1888-1902 гг. Санкт-Петербург, 1908. 223 с.

<sup>9</sup> Прицак О. Печеніги // Український історик. 1970. №1-3 (25-27). С.98.

<sup>10</sup> Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Москва, 1966. С.219.

<sup>11</sup> Литаврин Г.Г. Предисловие // Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.29.

<sup>12</sup> Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990. С. 224-226.

<sup>13</sup> Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX – XIII вв. // Киевские университетские известия. 1883. Июль. С.147.

<sup>14</sup> Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921 – 922 гг. Харьков, 1956. С.24, 97-98, 125-129.

<sup>15</sup> Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.29,51; Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. С.226.

<sup>16</sup> Константин Багрянородный. Об управлении империей. С.51.

<sup>17</sup> Плетнева С.А. Половцы. Москва,1990. С.17-18.

<sup>18</sup> Расовский Д. О роли черных клобуков в истории древней Руси // *Seminarium Kondakovianum*. Prahae, 1927. Т.1. С.91-109; Бубенок О.Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья // *Східний світ*. 2014. №1. С.13-25.

<sup>19</sup> Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX – XIII вв. Ашхабад, 1969. С.178-187; Гордлевский В.А. Государство сельджукидов в Малой Азии. Москва, Ленинград, 1941. С.22-34.

<sup>20</sup> *Epistola Brunonis ad Henricum II regem* // *Monumenta Poloniae Historica*. Lwów, 1868. Т.1. P.224-225.

<sup>21</sup> Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). Т.1. Лаврентьевская летопись. Ленинград, 1926-1928. Стб.151.

<sup>22</sup> Плетнева С.А. Половцы. С.17-18.

<sup>23</sup> Ильин Н.Н. Летописная статья 6523 года и ее источник (Опыт анализа). Москва, 1957. С.124. П.П.Толочко в книзі про давній Київ погодився з висновком М.М.Ільїна (Толочко П.П. Древний Киев. Киев,1984. С.74-75), проте у більш пізній монографії «Кочевые народы степей и Киевская Русь. Київ, 1999» П.П.Толочко повертається до старої точки зору і пише на стор.70 про розгром печенігів русами у 1036 р.

<sup>24</sup> Thietmari Chronicon. L.VIII,32 (Хроніку Тітмара Мерзебурзького наводимо за вид.: Kronika Thietmara. Z tekstu lacińskiego przetlumaczył, wstępem poprzedził i komentarzem opatzył Marian Zygmund Jedlicki, obok tłumaczenia tekst oryginalu. Poznań,1953. 653 s., z wkaźniową numerу книги і параграфа); Темушев С.Н. Печенеги в событиях междоусобицы 1015—1019 гг. на Руси сквозь призму источников // *Российские и славянские исследования*. Вып. 1. Минск, 2004. С.45; Головки А.Б. Древняя Русь и Польша в политическом взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. Киев, 1988. С.25.

<sup>25</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.150.

<sup>26</sup> Михеев В.К. О социальных отношениях у населения салтово-маяцкой культуры Подонья-Приазовья в VIII – X вв. (часть1) // *Археология славянского Юго-Востока*. Воронеж, 1991. С.43-50; Бубенок О.Б. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.). Киев, 1997. С.55-78.

<sup>27</sup> Плетнева С.А. От кочевий к городам. Москва,1967. 200 с.; Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков,1985. 148 с.

<sup>28</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.162.

<sup>29</sup> Плетнева С.А. Половцы. С.25.

<sup>30</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.162.

<sup>31</sup> Там само .

<sup>32</sup> Васильевский В.Г. Византия и печенеги // *Труды*. Санкт-Петербург,1908. Т.2. С. 26.

<sup>33</sup> Шушарин В.В. Ранний этап этнической истории венгров. С.326.

<sup>34</sup> Васильев А.А., Грушевой А.Г. История Византийской империи: Время до крестовых походов (до 1081 г.). Санкт-Петербург, 2000. С.466.

<sup>35</sup> Васильевский В.Г. Византия и печенеги. С.1-26.

<sup>36</sup> Расовский Д.А. Печенеги, торки и берендеи // *Seminarium Kondakovianum*. Praha,1938. Т.6. С. 59-62.

<sup>37</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.204.

<sup>38</sup> Ляскоронский В. Г. К вопросу о переяславльских торках. Санкт-Петербург, 1905. 27 с.; Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // *Seminarium Kondakovianum*. Т. 6. Praga, 1933. С.1-66; Коринный Н.Н. Переяславская земля. Киев, 1992. С.39-40; Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережной Украины // *Східний світ*. 2011. № 1. С. 25-40.

<sup>39</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.227.



- <sup>40</sup> Там само. Стб.218.
- <sup>41</sup> Там само. Стб.225.
- <sup>42</sup> Етимологічний словник літописних географічних назв південної Русі. Київ,1985. С.162.
- <sup>43</sup> ПСРЛ.Т.1. Стб.249.
- <sup>44</sup> Рыбаков Б.А.Торческ – город черных клобуков // Археологические открытия за 1966 г. Москва, 1967. С.243-245; Кучера М.П. Давньоруські городища на Правобережжі Київщини // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 191-193,196. Про археологічні дослідження у Пороссі та їх перспективи див.: Борисов А.В. Давньоруське Поросся: перші результати, новітні підходи і перспективи дослідження // Археологія і давня історія України. Київ, 2010. Вип. 1. С. 73-78.
- <sup>45</sup> Poppe A. Państwo i kościoł na Rusi w XI wieku. Warszawa, 1968. S.189-190.
- <sup>46</sup> Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторической закономерности. Москва, 1984. С.64; Kolybienko O.W., Priadko O.O. Как «поганы» стали своими (к проблеме христианизации переславских торков) // Dobre i zle sąsiedztwa. Obce – nasze – inne. Т. 2: Sąsiedzi w historiografii, edukacji i kulturze, red. Teresa Maresz, Katarzyna Grysińska-Jarmuła. Bydgoszcz, 2018. S. 176-188.
- <sup>47</sup> Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X – XIII вв. Москва, 1989. С.45-46.
- <sup>48</sup> Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. Київ,1991. С.89-93.
- <sup>49</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.266.
- <sup>50</sup> Грушевський М.С. Історія України-Руси. У Львові,1905. С.416; Історія українсько-го козацтва. Нариси у двох томах. Т.1. Київ, 2006. С.27 (автор розділу – О.Б.Головко).
- <sup>51</sup> Расовский Д.А. Печенеги, торки и половцы на Руси и в Угрии. – С.33-41.
- <sup>52</sup> ПСРЛ. Т.2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. Стб.286.
- <sup>53</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.286.
- <sup>54</sup> Кудряшов К.З. Половецкая степь. Москва, 1948. С.93-95.
- <sup>55</sup> ПСРЛ.Т.1. Стб.279.
- <sup>56</sup> ПСРЛ. Т.2. Стб.257.
- <sup>57</sup> Там само. Стб.284.
- <sup>58</sup> Там само. Стб.285. Внаслідок широкомасштабного наступу Русі на половців одна з орд цих кочовиків покинула район Сіверського Дінця і знайшла притулок у грузинського царя Давида IV. Див.: Мургулія М.П., Шушарин В.П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII –XIII веках. Москва, 1998. С.67-73.
- <sup>59</sup> ПСРЛ. Т.2. Стб.286; Бибииков М.В. Сведения Ипатьевской летописи о переченегах и торках в свете данных византийских источников XII в. // Летописи и хроники. 1980 г. В.Н.Татищев и изучение русского летописания. Москва, 1981. С.55-68.
- <sup>60</sup> ПСРЛ.Т.1. Стб.295.
- <sup>61</sup> Там само. Стб.296.
- <sup>62</sup> Nadgrodzka-Majchrzyk T. Czarni Kłobucy. Warszawa, 1985. S.38.
- <sup>63</sup> В «Слові о полку Ігоревім» згадуються угруповання могоутів, татарнів, шельбиров, топчаків, реугів, ольберів. Вони за етнічними ознаками були близькими до «чорних клобуков», але мешкали на лівому березі Дніпра і підкорялися чернігівському князю (Слово о полку Ігореве. Под ред. В.П.Адриановой-Перетц. Москва, 1950. С.23; Баскаков Н.А. Тюркская лексика в «Слове о полку Ігореве». Москва, 1983. С.130-137).
- <sup>64</sup> Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. С.63-65.
- <sup>65</sup> ПСРЛ. Т.2. Стб.323.
- <sup>66</sup> Там само. Стб.323-469.
- <sup>67</sup> Там само. Стб.469.

<sup>68</sup> Там само.

<sup>69</sup> Там само. Стб.400.

<sup>70</sup> Расовский Д. О роли черных клобуков в истории Древней Руси // Seminarium Kondakovianum. Т.3. Praga,1927. С.97-104; Беляева С., Бубенок О., Гундогдыев О., Дрига И., Маврина О.Огузы на рубежах Южной Руси. Киев, 2018. С.3-106.

<sup>71</sup> Головки О.Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ, 2001. С.126-127,134-135; його ж. Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба. Кам'янець-Подільський, 2017. С.72-74,176-177.

<sup>72</sup> ПСРЛ. Т.1. Стб.476.

<sup>73</sup> ПСРЛ. Т.2. Стб.775.

<sup>74</sup> Коринный Н.Н. Переяславская земля. С.122; Колибенко О.В., Колибенко О.В. «Свої погани» Переяславщини (до проблеми локалізації місць поселень переяславльських торків) // Слов'їнські обрії. Вип.1. Київ, 2006. С.111-117.

<sup>75</sup> Бубенок О.Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья. С.19-20.

<sup>76</sup> Грушевський М.С. Історія України-Руси. У Львові, 1905. Т.2. С.548; його ж. Історія України-Руси. У Львові,1905. Т.3. С.155; Головки О.Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006.С.113.

<sup>77</sup> Бубенок О.Б. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья. С.19.

<sup>78</sup> ПСРЛ. Т.2. Стб.745; Головки А.Б. Рейд туменов Джебє и Субедєя в Восточную Европу 1222-1223 гг. в процессе формирования Монгольской империи и Pax Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. 2016. Т.26, вып.1. С.55.

<sup>79</sup> Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIᠩᠴAᠳᠤᠨᠤᠨ. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. Москва, Ленинград, 1941. С.188-189.

<sup>80</sup> ПСРЛ. Т.2. Стб. 782.

<sup>81</sup> Головки О.Б. Південна Русь і Польща під час західного походу монголів до Центрально-Східної Європи (1239-1241 pp.) // Хазарський альманах. Том 16. Москва, 2003. С.74-75.

<sup>82</sup> Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Подг. В. Г. Тизенгаузен. Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. Москва, Ленинград, 1941. С.37.

<sup>83</sup> Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. Москва, 2005. С.380.

<sup>84</sup> Каргалов В.В. Внешнеполитические факторы развития Руси: Древняя Русь и кочевники. Москва, 1967. С.117-120; Черкас Б.В. Західні володіння Улусу Джучі: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ, 2014. С.70-72.

<sup>85</sup> Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. С. 381-385.

**Golovko Oleksandr. «Chorni Klobuky» on the South border of Rus (the end of the XI<sup>th</sup> -the middle of the XIII<sup>th</sup> century).** The article examines the past of plenty of the nomads groups – Pechenegs, Torquay, Berendee, etc., which lived in the Medieval period on the territory of Ukraine. Regarding the Zrst of these nomads, the author focuses attention on the region of pechenegs, mentioned in the treatise of the Byzantine author Konstantin Bagryanorodny (10th century) - Harawa's femme, as this region will later become the area of «Chorni Klobuky». It is noted that this femme covered the basin of the river Ros, north of which was the southern border of Rus with the capital in Kiev in the X<sup>th</sup> century. Part of the ethnic groups of Pechenegs, Torquay, Berendee, etc. sought to seek protection from the princes of the Rus because of the struggle against the Polovtsian tribes. On the other hand, interaction with non-Polovtsian nomads furthered the inhabitants of Kiev, Pereyaslav, Chernihiv principalities to repel the attacks of the

*Polovtsian hordes, and attack the steppe on their own. The Ros River basin became part of the Rus in the beginning of the 13th century, and Torquay, Pechenegs, and later other non-Polovtsian nomadic tribes migrated here from the steppes in the second half of the 11th century. In the middle of the 12th century, the Turkish allies of the Kiev princes formed a political structure, the Confederation of «Chorni Klobuky» in the basin of the Ros River. The author designates that, except the «Chorni Klobuky», there was a significant Slavic settlement in the Ros basin, which led to their economic, interethnic, spiritual and religious integration. On the eve of the Mongol troops' attack on Kiev in 1240, the fortress located in the Ros River basin, was attacked by conquerors. In conclusion, the author writes that the autumn events of 1240, despite of their tremendous tragedy, wasn't the end the history of Turkic population in the River Ros basin. In his opinion, this history will have a continuation in the era of the dominance of the Mongols in Eastern Europe.*

**Key words:** Rus, the Ros river basin, nomads, Pechenegs, Torquay, Berendei, Polovtsy, «Chorni Klobuky», Mongolian conquest.

**Отримано:** 13.11.2019

DOI 10.32626/2309-2254.2020-30.29-39

УДК 94(470)«14/15»

**Віктор Доценко**

## **САМОДЕРЖАВНА МОНАРХІЯ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА МОСКОВСЬКОГО У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XV – НА ПОЧАТКУ XVI СТ.**

*Доценко Віктор. Самодержавна монархія Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. У статті розглядається процес воззвешення Великого князівства Московського у другій половині XV – на початку XVI ст. і перетворення його на нову імперію на сході Європи. Робиться спроба проаналізувати особливості формування нової політичної системи Московії, визначити фактори, які посприяли перетворенню Московії на самодержавну монархію. Особливо розглядаються стосунки московського князя Івана III і православних московських ієрархів, а також роль православної церкви у формуванні самодержавної монархії у Великому князівстві Московському. В другій половині XV ст., коли остаточно зникає влада монгольського хана, відбувається процес формування власної світської та духовної еліти, формується також державно-владна модель нового регіонального лідера. Важливу роль у появі нової держави відіграла постать московського князя Івана III. За правління Василя Темного, батька Івана III, відбулися ряд змін в адміністративно-територіальній структурі Великого князівства Московського: на зміну удільній черезполосиці приходить нова повітова система; повіти управляються намісниками великого князя. Ці зміни, започатковані Василем II, поступово формують нову єдину адміністративну, судову і фінансову систему управління державою. За Івана III проходить процес формування нової московської бюрократії. Князь делегує частину владних повноважень своїм радникам і новому служивому люду. Відбувається поступова деперсоналізація управління, що говорить про появу в Московії нової модерної держави. При великокнязівському дворі створюються спеціальні відомства – столи, які очолюють дяки. До штату відомства входять професійні управлінці – толмачі (перекладачі), дяки і піддячі. До їх компетенції відносились питання фінансів, військової організації, судочинства. Ще одним кроком Івана III до централізації влади і уніфікації управління територіями Московії стало прийняття*